

BEATA GAJ*

ORCID 0000-0001-9165-2124

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

KOBIETA JAKO MATERIA COMICA – POLSKI ŚLAD NOWOŁACIŃSKIEJ PUBLICYSTYKI Z PRZEŁOMU XVI I XVII W.

„Gorgiasz powiadał, że powinno się unicestwiać powagę przeciwników żartem, a ich żarty powagą” – taki przykład stosowania komizmu przedstawił Arystoteles w *Retoryce*, omawiając stosowanie humoru i dowcipu w dyskusjach i mowach¹. Nad komizmem i jego wielofunkcyjnością zastanawiali się już sofisci, zaś ich przemyślenia udoskonalili filozofowie szkoły perypatetyckiej. Późniejsze podręczniki wymowy zawierały przeważnie ogólne uwagi dotyczące komizmu, by wymienić zachowany we fragmentach *Traktat Koisliniański (Coisliniana)*², z bardzo krótkim i schematycznym przedstawieniem teorii komedii

* Dr hab. BEATA GAJ, prof. ucz. – tłumaczka, nauczyciel akademicki, kierownik kierunku filologia klasyczna na Wydziale Nauk Humanistycznych UKSW w Warszawie. Specjalizuje się w literaturoznawstwie (literatura antyczna: łacińska oraz grecka), neolatynistyce i genologii. Zajmuje się także retoryką, historią kultury, antropologią generatywną i zastosowaniem języka łacińskiego w medycynie. Posiada dorobek w zakresie historii starożytnej, historii kobiet oraz historii Śląska. Ostatnie publikacje: *Time of Heresy. Hearesis – Error – Hallucinatio. The Book of Various Religious Opinions of Philaster of Brescia (4th century AD) i Latin in Medicine – New Perspectives. Varia*. Członkini Polskiego Towarzystwa Filologicznego i Polskiego Towarzystwa Retorycznego oraz kilku stowarzyszeń międzynarodowych.

¹ R. Turasiewicz, *Problem ironii antycznej*, „Prace Historyczno-Literackie. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 1983, z. 47, s. 26.

² K. Korus, *Od retoryki do satyry greckiej. Lukian z Samosat*, Wrocław 1988, s. 43.

i komizmu, wykład Kwintyliana pt. *Kształcenie mówcy*³ albo rozprawkę Hermogenesa *O mówieniu komicznie*⁴. Każdy, kto w antyku posiadał wykształcenie retoryczne, musiał zetknąć się z różnymi teoriami komizmu. Do teorii komizmu zalicza się przede wszystkim podstawowy podział źródeł śmiechu na σχήματα λέξεως (czyt. schémata lékseos: *figurae elocutionis vel verborum*, czyli figury słowa) i na σχήματα διανοίας (czyt. schémata dianojas: *figurae sententiarum*, czyli figury myśli). Figury wynikające ze specjalnego skonstruowania formy, czyli innymi słowy: humor wynikający z językowej konkretyzacji np. jako homonimy, synonimy i paronimy występuje dość często, lecz rzadko bywa kontrowersyjny. Z kolei humor oparty na figurze myśli na ogół potrzebuje do jej zbudowania określonej materii komicznej – czy to sytuacyjnej, czy charakterologicznej. Chociaż więc na temat komizmu napisano w ciągu wieków bardzo dużo, a współczesne badania nad komizmem wzbogacone są m.in. o rozważania psychologiczne i antropologiczne⁵, to jednak ustalenia starożytnych wciąż pozostają najbardziej aktualne. Wśród współczesnych wyników badań nad komizmem w odniesieniu do wykorzystanych w artykule materiałów nowołacińskich z terenu Śląska należy wspomnieć zbiór artykułów naukowych różnych autorów, polskich i niemieckich, które poświęcono historii kultury Śląska w dobie wczesnej nowożytności, czyli od XV do XVIII stulecia, pod redakcją Klausa Garbera⁶. Specyfika tego okresu, zwanego „śląskim późnym humanizmem”⁷, do dziś fascynuje wielu badaczy także w kontekście komizmu.

Jedną ze szczególnych, znanych już starożytności, „materii komicznych” była tematyka kobieca – niejako naturalna w przeważająco męskim antycznym środowisku twórczym. Temat „kobiecej materii komicznej” związany jest jednak bardziej z innym, dokonany

³ M.F. Quintilianus, *Kształcenie mówcy*, tłum. M. Brożek, Wrocław 1951.

⁴ Zob. K. Korus, *Od retoryki do satyry greckiej...*, s. 43.

⁵ Por. H. Plessner, *Śmiech i płacz: badania nad granicami ludzkiego zachowania*, tłum. i oprac. A. Zwolińska, Z. Nerczuk, posłowie A. Zwolińska, Kęty 2004.

⁶ *Kulturgeschichte Schlesiens in der Frühen Neuzeit*, red. K. Garber, Halle 2005.

⁷ R. Seidel, *Späthumanismus in Schlesien: Caspar Dornau (1577–1631): Leben und Werk*, Tübingen 1994.

ze względu na warunki śmiechu, podziałem komizmu na komizm agresywny, dotyczący relacji międzyludzkich, i komizm refleksyjny, wynikający z relacji człowiek – sytuacja lub kondycja ludzka. W tym ostatnim przypadku podmiot komiczny zostaje zamieniony w przedmiot, np. pojęcie abstrakcyjne, stan uczuć, a celem jest odprężenie umysłowe odbiorcy⁸. Kobieta zarówno jako obiekt żartu, czyli osoba (indywidualna oraz typ, tzw. ethos), wobec której kierowano rozmaite żartobliwo-krytyczne uwagi, jak i „materiał” do żartu, „niekomiczne źródło komizmu”⁹ kreowanego w powiązaniu z inną tematyką – to praktyka znana od początków literatury greckiej. Semonides z Amorgos i Hezjod, zdaniem niektórych badaczy, uchodzą za prekursorów „antypatii do kobiet tkwiącej w kulturze antycznej”¹⁰, antypatii, która miała balansować na cienkiej linii między żartem a obelgą. Dla przeciwwagi sięga się także do komedii Arystofanesa, zwłaszcza do *Lizystraty* czy *Sejmu kobiet*, ze szlachetną bohaterką Praksagorą, które jednocześnie żartobliwie, jak i poważnie traktują rolę męskości i kobiecości w życiu społecznym. Samo imię bohaterki *Sejmu* jest przykładem pozytywnego komizmu opartego na homonimach: *praxa* – *gora*, zgodnie ze źródłosłowem swojego imienia okazuje się więc ona kobietą czynu i empirii.

Skoro kwestie kobiece i rodzinne w kontekstach satyrycznych okazały się tak popularne w antyku, nie mogło ich zabraknąć w okresie jego nasilonej recepcji, czyli w renesansie. Kobiety pozostają modnym tematem epoki – zwłaszcza jeśli chodzi o kwestie ich edukacji, obecności w kościołach reformowanych, w życiu rodzinnym

⁸ K. Korus, *Od retoryki do satyry greckiej...*, s. 47–48.

⁹ Termin zaczerpnięty z tytułu tomu Moniki Szczot *Niekomiczne źródła komizmu oraz inne szkice o literaturze antycznej i jej recepcji*, Poznań 2020.

¹⁰ Por. K. Utrio, *Córki Ewy. Historia kobiety europejskiej*, tłum. M. Gąsiorowska, Warszawa 1998, s. 18. Por. także M. Bogucka, *Gorsza pleć. Kobieta w dziejach Europy od antyku po wiek XXI*, Warszawa 2005, s. 23–27.

i społecznym¹¹. Różnorodne, „jednocześnie mizo- i filogiczne”¹² obrazowanie kobiet zaproponował Giovanni Boccaccio¹³, wydając w początkach włoskiego renesansu (1361) 106 biografii kobiet – postaci mitycznych oraz historycznych z antyku i średniowiecza. Cel autora wydaje się szlachetny, poszukuje on bowiem paraleli dla wydanego wcześniej dzieła *De viris illustribus – O słynnych mężczyznach*. Czy miała to być w zamyśle autora tylko paralela, coś na wzór „żywołów równoległych” pisanych o Grekach i Rzymianach, czy też rodzaj rozbudowanego żartu, porównania z nieporównywalnym, do czego jedynie wykorzystano tematykę kobiecą, nie nadając jej jednak żadnej mocy sprawczej? Tekst Boccaccia wciąż podlega różnym ocenom, jedno jest pewne: stanowił doskonały wzorzec tematyczny dla twórców renesansowych.

Popularne w okresie renesansu stały się także utwory humorystyczne bardziej angażujące postać kobiety – zarówno wiersze łacińskie, jak i pisane w językach narodowych. Epigramy, fraszki, zapis humorystycznych obserwacji, których tematem jest kobieta. Zachowało się sporo takich utworów, chociażby z renesansowego Śląska. Jedne z ciekawszych wyszły spod pióra Hieronima Arconatusa¹⁴. Wydał on zbiór epigramatów, elegii i *carminum heroicorum*,¹⁵ w których wiele uwagi poświęcił kobietom, upartym i zawsze wiedzącym lepiej – nie tylko za życia, ale nawet po śmierci:

¹¹ Problematyka ta szeroko zobrazowana została na przykładzie literatury łacińskiej Śląska w monografii B. Gaj, *Ślązaczka. Pomiędzy rustica grossa i Pallas Silesiae – portret kobiety w literaturze łacińskiego Śląska*, Opole 2010, skąd zaczerpnięto kilka przykładów, by poddać je w niniejszym artykule dokładniejszej analizie.

¹² Opinia tłumaczki i badaczki dzieła Wiktorii Brown. Por. wstęp do: G. Boccaccio, *Famous women*, tłum. V. Brown (I Tatti Renaissance Library 1), Harvard University Press 2003, s. 5.

¹³ Por. *Boccatii Joannis insigne opus de claris mulieribus*, Bernae 1539.

¹⁴ Hieronimus Arconatus (1553 Lwówek Śląski – 1599 Wiedeń).

¹⁵ Hieronymi Arconati Leorini Silesii, *Poematum recentiorum volumen, in quo continens epigramata, elegiae et carmina heroica*, Viennae 1591.

De uxore submersa et viro

Quidam maritus coniugem audiens suam
In amne vicino perisset, protinus
Erumpit, adversisque currit fluminis
Ripa, si eam queat fluentem cernere:
Cur non secundo currat amnis gurgite
Rogatus, inquit: viva coniux omnia
Praepostere fecit, reor quod mortua
Faciatur idem, nec defluat, sed refluat.

O tonącej żonie i mężu

Pewien mąż, słysząc swą żonę,
Która ponoć ginęła w pobliskiej rzece, natychmiast
wskoczył, wbrew przeciwnym falom spieszy
Do brzegu. Jednak żeby zobaczyć ją płynącą,
Dlaczegoż to nie płynie z prądem?
Zapytany, mówi: „Żywa żona wszystko
Robi na opak, sądzę, że i martwa
Zrobiłaby tak samo: nie płynęła z prądem, lecz wbrew niemu”¹⁶.

Dowcip, potraktowanie z przymrużeniem oka kobiety, która zawsze chce postawić na swoim, to niejedyny przykład tematyki kobiecej u tego poety. Utwory Arconata (np. *Ad Angelicam* czy *Ad Casparum Copisium ut uxorem ducat*) poświęcone są dworskim romansom, a kobieca bohaterka porównywana jest w nich np. do twierdzy zdobywanej przez Turka – podtrzymują zatem tradycję żartobliwej poezji waganckiej, wykształconej już w średniowieczu.

Najbardziej jednak ciekawe jest wykorzystanie „materii kobiecej” w sporach religijnych – zwłaszcza tam, gdzie te spory były szczególnie gwałtowne, czyli w Niemczech i Europie Środkowej. Zmiana społecznej funkcji kobiety po reformie Lutera, m.in. rozwiązanie zakonów żeńskich i często przymus małżeństwa dla kobiet opuszczających klasztory, ma swoje odzwierciedlenie w literaturze nowołacińskiej o charakterze komicznym. Zwolennicy reformacji wyśmiewają instytucje zakonne, stwarzając nawet sytuacje, w których kobieta

¹⁶ Tamże, s. 24. Tłumaczenie wszystkich cytowanych tekstów – B. Gaj.

przemawia w kościele, by pokazać wyższość mocy Ducha Świętego wśród ewangelików w opozycji do bezwolnej zakonnicy (choć kobiety w tych reformowanych wspólnotach bardzo szybko utraciły prawo manifestowania swej religijności, straciwszy już wcześniej prawo wyboru sposobu życia: zakonnego czy małżeńskiego). Z drugiej strony obrońcy katolicyzmu starają się albo ostro krytykować, albo ośmieszyć śluby zawierane przez byłych księży i zakonnice.

Udokumentowana historycznie sytuacja kobiety, a właściwie młodej dziewczyny, zaproszonej do wygłoszenia kazania w kościele, w dodatku po łacinie, miała miejsce we Wrocławiu w latach trzydziestych XVI w. Elisa Winkler (Winkleria), córka Andreasa, wydawcy książek wrocławskiego reformatora religijnego Ambrożego Moibana, stała się nie tylko jedną z bohaterek jego nowego *Katechizmu*¹⁷, wydanego we Wrocławiu w 1538 r., ale została także wytypowana do wygłoszenia kazania z okazji świąt Bożego Narodzenia¹⁸. W tekstach towarzyszących temu dziełu: we wstępach, w dialogach młodzieży wyjaśniającej prawidła katechizmu, wreszcie w utworze Wawrzyńca Korwina (Laurentius Corvinus), podkreślone zostaje jej wychowanie w doskonałych warunkach reformacji – w opozycji do żartobliwie traktowanych katoliczek, zwłaszcza dawnych zakonnice. Wydaje się nawet, że zaplanowano dla Elizy wystąpienie propagandowe w jeszcze istniejącym żeńskim klasztorze. Mówi o tym z życzliwą żartobliwością jej kolega (dziewczyna odebrała wykształcenie koedukacyjne), który komplementując jej widoczną podczas wystąpienia bożonarodzeniowego urodę, wyeksponowaną w jego opinii samą sytuacją wygłaszania oracji po łacinie, potwierdza, że Elisa właśnie obmyśla teraz podobne, wielkanocne przemówienie, mające zapewne przekonać do reformacji pobożne dziewice (*pias virgines*):

¹⁷ A. Moibanus, *Catechismi capita decem, primum quibusdam thematis, deinde etiam colloquiis puerilibus illustrata iuventuti Vratislaviensi proposita. Accesit et puellae cuiusdam Oratiuncula, in nativitate Iesu Christi publice dicta, cum piis quibusdam precatiunculis. Cum praefatione Philippi Melanchtonis. Recognita omnia ab ipso Authore, Vratislaviae 1537* (praefatio1538).

¹⁸ Elisabeta Winkleria Vratislaviensis, *Oratiuncula pullae de puero Jesu Christo in ludo litterarario Vratislaviae dicta* in A. Moibani, *Catechismi libri decem...*, s. 87–96.

Scio te iam meditari orationem alteram de gloriosa resurrectione Christi, quam in coetu piarum quarundam virginum in coenobio dictura es.

Wiem, że już obmyślasz drugą mowę o chwalebny m zmartwychwstaniu Chrystusa, którą zamierzasz wygłosić wobec tych tam pobożnych dziewic w zakonie¹⁹.

Z poglądami i propozycjami katechetycznymi Ambrożego Moibana polemizowali katolicy – wśród nich jeden z niemieckich teologów, Johannes Cochlaeus²⁰, który osiedlił się na Śląsku. Stałym motywem i argumentem katolickim tych polemik była wierność: małżeńska, sakramentalna i w ogóle wierność jako taka, uznawana za najważniejszą lub jedną z najważniejszych wartości katolickich. Johannes Cochlaeus wyraża swe opinie w dziełku publicystyczno-polemicznym *Defensio ceremoniarum Ecclesiae adversus errores et calumnias trium librorum Domini Ambrosii Moibani Vratislaviae concionantis. Reprehensio item Novi Canonis Missae ab eodem editi*²¹ (*Obrońca ceremonii Kościoła przed błędami i obelgami trzech ksiąg Pana Ambrożego Moibana urzędującego we Wrocławiu. Tym samym odrzucenie Nowego Kanonu Mszalnego wydanego przez tegoż*). Nie brak tam elementów ironicznych w przedstawianiu niewierności. Wierność według Cochlaeusa ulega profanacji bliskiej praktykom „tureckim”, czyli muzułmańskim, gdyż reformatorzy religijni dopuszczają, by chrześcijanin posiadał jednocześnie dwie żony:

Matrimonii prophanatio iis maxime imputanda est, qui nunc docent, Christiano homini licitum esse, habere simul duas uxores.

Profanację małżeństwa tym trzeba szczególnie przypisać, którzy teraz nauczają, że chrześcijaninowi wolno mieć jednocześnie dwie żony.

¹⁹ Tamże.

²⁰ Cochlaeus znany był też jako Johannes Dobeneck (1479–1552) – kanonik wrocławski, który przybył na Śląsk z Niemiec i osiadł we Wrocławiu, niemiecki humanista i teolog, jeden z głównych oponentów i pierwszy katolicki biograf Marcina Lutera.

²¹ J. Cochlaeus, *Defensio ceremoniarum Ecclesiae adversus errores et calumnias trium librorum D. Ambrosii Miobani Vratislaviae concionantis. Reprehensio item Novi Canonis Missae ab eodem editi per D. [...] Canonicum Vratislaviensem*, Ingolstadtii 1544.

Ale nie tylko podwójny ożenek może być powodem do krytyki i wyśmiewania – wprost doskonałą okazją do tego stał się ślub Marcina Lutra z Katariną von Bora. Ciekawym przykładem satyry na ten temat jest utwór napisany jako *epithalamium*, czyli z założenia radosny, gratulacyjny i mający stanowić prezent dla pary młodej – *Epithalamia Martini Lutheri Wirtenbergensis, Joannis Hessi Vratislaviensis, ac id est genus nuptiatorum*²² wydane zostało anonimowo właśnie przez Cohlaeusa pod pozorem gratulacji dla wchodzących w związek małżeńskie reformatorów Niemiec (Marcina Lutra) i Śląska (Jana Hessa). Utwór rozpoczyna *Hymnus paranympforum*, wzorowany pod względem rytmicznym na antycznych wierszach weselnych i posiadający nawet zapis nutowy na pięciolinii, by ułatwić śpiew, do którego zachęca także powtarzane wykrzyknienie „io”:

Io, io io io, dulces lutheriaci, cum iubilo,
gaudeamus cum iubilo
castus castam ducit
Io, io io io, dulces lutheriaci, cum iubilo,
noster pater hic Luterus
Nostrae legis dux sincerus
Nuptam ducit hodie Cum iubilo
Qui cum sacra sacer iunctus
Quem docebat est perfunctus
Et confecit omnia Cum iubilo

Hejże, hejże, przesłodyc luteranie, w radosnym śpiewie
Cieszymy się w radosnym śpiewie.
Czysty czystą [za żonę] pojmuje.
Hejże, hejże, przesłodyc luteranie, w radosnym śpiewie
Oto nasz ojciec Luter
Szczery wódz naszego prawa
Zaślubioną dziś wiedzie z radosnym śpiewem.
Ten, który jako kapłan złączony był sakramentem.
Nauczał ją i zakosztował.
I zakończył wszystko z radosną pieśnią.

²² *Epithalamia [Mopso Nysae datur, quid no speremus amantes]*, Nysae 1525.

Hymn tylko z pozoru ma charakter pochwalny. Znamienny jest sam wybór wykrzyknienia „io”, które, owszem, może łączyć się z zawołaniem ku czci greckiego boga małżeństwa Hymena (Ἦμῆν! Ἰμένωος!) – „io Hymen” to wyrażenie zapożyczone z Katullusa²³ – ale przede wszystkim w języku łacińskim oznacza okrzyk bólu, strachu i cierpienia lub jest kojarzone z pogańskim kultem Bachusa²⁴. Mamy tu do czynienia z parodią, która miała u odbiorcy powodować zarazem rozbawienie i odrazę. Figurę żony, byłej zakonnicy, niewspomnianej nawet z imienia Katarzyny von Bora²⁵, wykorzystano tu przedmiotowo. Nie ma informacji o jej woli małżeństwa, nie jest też jednak wyśmiewana – odpowiedzialność za „wykorzystanie tej, którą nauczał” przypisana została Lutrowi. Małżeństwo osób wcześniej konsekrowanych jest w dalszej części utworu rozpatrywane w kontekście cytatów biblijnych (*Genesis*, fragmenty Ewangelii wg św. Mateusza), są także dwa odwołania do poezji Wergiliusza: trawestacja inwokacji *Eneidy* („*Dic mihi Musa novum Lutheri*” – „Opowiedz mi, Muzo, o nowinkach Lutra”). Wydarzenie jest tak niezwykle i nowe, że wymaga prawie epeicznych wyjaśnień. Zwłaszcza, że tak szybko znajduje naśladowców, czego przykładem jest wrocławianin Hess i jego małżeństwo wzorowane na ceremonii Lutra. Natomiast w końcowej części utworu autor staje się, niczym w agonicznej sielance Wergiliusza, jednym z bukolicznych pasterzy wiodących spór. Podsumowanie utworu jest już dalekie od żartu: jest to opis zgorzenia, jakie powstało, gdy ten, który miał pilnować wierności i zakonnego posłuszeństwa – złamał śluby, a teraz znów ślubuje jako człowiek, który przecież ślubu nie dotrzymał:

Vale prior custos abbatum oboedientiae, cum iubilò
 Vale timor cum pudore Vale conscientiae cum iubilò.

²³ Por. Catullus 61, 124 (*Hymen Hymenaeae io*)

²⁴ Por. *Słownik łacińsko-polski*, t. 3, red. M. Plezia, Warszawa 1998, s. 263.

²⁵ Por. J.C. Smith, *Katharina von Bora Through Five Centuries: A Historiography*, „The Sixteenth Century Journal” 1999, nr 3.

Żegnaj, wcześniejszy stróżu posłuszeństwa zakonów, z radosną pieśnią.

Żegnaj, trosko i wstydu współnika, żegnaj z radosną pieśnią.

„Radosna pieśń” staje się zatem pieśnią szyderczą i sarkazmem. Satyryczny komizm, zwłaszcza tam, gdzie dotyczy kwestii zaangażowanego sporu, często zbliża się do cienkiej w tym wypadku linii między żartem a szyderstwem i obrażą.

Szczególny charakter sporu religijnego, wykorzystującego wręcz instrumentalnie temat kobiecy, ma traktat, który do dziś budzi kontrowersje, gdyż już w tytule głosi, że „kobiety nie są ludźmi” (*mulieres homines non esse*). *Disputatio nova contra mulieres, qua probatur eas homines non esse* (*Nowa dysputa przeciw kobietom, która dowodzi, że nie są one ludźmi*) została wydana w roku w 1595 w Nysie, a za jej autora uznano Valensa Acidaliusa. Znany również jako Valtin Havekenthal, pochodzący z Brandenburgii niemiecki krytyk i poeta pisał po łacinie. Jako filolog i medyk pozostawał w wieloletniej przyjaźni ze śląskimi humanistami-lekarzami, Casparem Cunradusem i Danielem Bucretiusem, dzięki którym wybrał na miejsce swego życia Śląsk. Żył w latach 1567–1595, a okoliczności jego śmierci, niedługo po ukazaniu się dysputy, do dziś pozostają niewyjaśnione. Wiadomo jedynie, że kilka tygodni wcześniej zmienił konfesję – na powrót stał się katolikiem – oraz że bardzo ubolewał nad faktem przypisania mu pamfletu skierowanego (pozornie) przeciw kobietom. Sam traktat jest przykładem wyrafinowanego żartu, który jednak potraktowano całkiem poważnie. Otóż stwierdzenie, „że kobiety nie są ludźmi” wyśmiewało sposób myślenia jednej z nowych grup religijnych, tzw. socynian, nazywanych także anabaptystami, których głównym hasłem było twierdzenie, że *Christum deum non esse* (Chrystus nie jest Bogiem). Zaprzeczanie boskości Chrystusa miało być tak samo niedorzeczne jak zaprzeczenie człowieczeństwa kobiet. Temat kobiecy wykorzystano jedynie jako „materię komiczną”. Żart nie został zrozumiany, jednak traktat zyskał ogromną popularność – był wydawany wielokrotnie, także z kontrdysputą Simona Geddicusa, który jako duchowny luterański żarliwie bronił człowieczeństwa kobiet. Oba traktaty stawały się coraz bardziej popularne, choć pełna oburzenia

odpowieź Geddicusa zakłócała wyrafinowany dowcip pierwotnej dysputy. Zamierzony komizm przeobraził się w niebezpieczny temat społeczny do tego stopnia, że papież Innocenty X umieścił dysputę w roku 1651 na indeksie ksiąg zakazanych. Zainteresowanie traktatem nigdy jednak nie wygasło. Do dziś²⁶ wielu czytelników bawi sprawność argumentacyjna i dowcip zawarty w każdej z tez, które przez swą niedorzeczność miały pokazać absurd rezygnacji z wiary w bóstwo Chrystusa. Dysputa doczekała się ostatnio dwóch polskich wydań: *Nowa rozprawa przeciwko kobietom, w której dowodzi się, że nie są one ludźmi* oraz *Valens Acidalius. Nowa rozprawa przeciwko kobietom, która dowodzi się, że nie są one ludźmi*²⁷. Zwłaszcza druga z edycji ma pewien mankament: uznaje autorstwo Acidaliusa, choć przecież poeta ten zdecydowanie temu zaprzeczał, sam utwór nazywając „paskudnym wynaturzeniem” (*carcinoma istud*), a jego wyjaśnienia są bardzo prawdopodobne, co zostało już ustalone w toku badań nad monografią traktującą o tematyce kobiecej w literaturze nowołacińskiego Śląska z roku 2010²⁸. Należy przypomnieć, że z łacińskiej korespondencji²⁹ Acidaliusa, m.in. z Lipsjuszem i Monaviusem, ale także ze śląskim przyjaciółmi, wynika, iż poetę bardzo oburzyło,

²⁶ Ostatnie wydania w języku angielskim i niemieckim: C. Hart, *Disputatio Nova Contra Mulieres. New Argument Against Women A Critical Translation from the Latin with Commentary, Together with the Original Latin Text of 1595*, Edwin Mellen Press 1998; tenże, *Treatise on the Question Do Women Have Souls and Are They Human Beings?: Disputatio Nova Expanded and Revised Edition*, Edwin Mellen Press 2003; *Disputatio nova contra mulieres, qua probatur eas homines non esse / Acidalius, Valens. (Neue Disputation gegen die Frauen zum Erweis, dass sie keine Menschen sind)*, red. R.G. Czapla, G. Burkard, tłum. G. Burkard, Heidelberg 2006.

²⁷ Por. *Nowa rozprawa przeciwko kobietom, w której dowodzi się, że nie są one ludźmi*, red. M. Malinowska, tłum. M. Cyrulski, Warszawa 2020; *Valens Acidalius. Nowa rozprawa przeciwko kobietom, która dowodzi się, że nie są one ludźmi*, tłum. U. Bednarz, Wrocław 2022.

²⁸ Por. B. Gaj, *Ślązaczka...*, s. 200–201.

²⁹ *Valentis Acidali Epistolarum Centuria I, cui accesserunt: I. Epsitola Apologetica ad Clarissimum Virum Iacobum Monavium II. Oratio de vera carminis elegiaci natura et constitutione*, Edita cura Christiani Acidali Fratris, Hanoviae. Typis Wechelianis, apud Claudium Marnium et haeredes Ioannis Aubrii 1606.

a nawet zszokowało przypisanie mu utworu, który był jednym z wielu anonimowych utworów jarmarcznych powielanych przez różne osoby, a który trafił także do jego rąk. Rodzaj renesansowego komiczno-zaczeptego stand-upu, który wykorzystywał tematykę kobiecą do wyśmiewania oponentów religijnych, popularny miał być już od wielu lat, jak podkreśla Acidalius, a pierwsze takie występy miały miejsce na terenie Polski:

[...] haec theses inter multorum manuum diu pro theatralibus nugis iactatae pervenirent [...] inter plurimos viros [...] iam ante annos aliquot undecunque primum etsi e Polonia videntur, ortas viderint, legerint, pro oblectamento hauserint, inter se mutuo communicaverint, descripserint [...].

[...] tezy te w teatrach wystawiane dla żartu długo wędrowały, wśród bardzo wielu mężczyzn już przez kilka lat wszędzie było wiadomo, że powstały, najpierw jednak w Polsce, czytano je, wykorzystywano dla rozrywki, wymieniano między sobą i przepisywano [...] ³⁰.

Teksty wystąpień spisywano, przekazywano, a czasem uzupełniano i zmieniano w środowiskach wielu znamienitych osób. Opinie Acidaliusa zostały potwierdzone w badaniach nad humorem staropolskim – wieki XVI i XVII obfitowały w wiele satyr antyfemini-stycznych, do których zaliczyć można fraszki Wacława Potockiego, *Sejm niewieści* Marcina Bielskiego (1566), anonimowy, podobnie jak omawiana dysputa, *Sejm białogłowski* (przed 1617), *Baba abo stary inwentarz* (druga połowa XVII w.) czy *Złote jarzmo małżeńskie* (po 1670) ³¹.

Najbardziej prawdopodobne zatem wydaje się, że *Disputatio nova contra mulieres*, wykorzystująca tematykę kobiecą do prześmiewczej dysputy religijnej, była jednym z wielu podobnych utworów,

³⁰ Tamże, V. Acidalii, *Epistola apologetica ad Cl. Virum Iacobum Monavium*, s. 339–344.

³¹ Informacje te są powszechne, obecne nawet w mediach popularyzatorskich. Por. m.in. https://www.wilanow-palac.pl/literatura_staropolska_o_wadach_i_cnotach_kobiet.html (dostęp 15.05.2024).

wcześniej przedstawianych i zapisywanych w języku polskim, a może także w *Wasserpolnisch*³² – natomiast wersja łacińska, wykreowana przez anonimowego autora, została w wyniku zemsty za zmianę konfesji przypisana poecie Valensowi Acidaliusowi. Dysputa stanowi doskonałą egzemplifikację pierwszej formuły komizmu z ośmiostopniowej skali Bohdana Dziemidoka³³. Komizm oparty na wyższości, przypisanie cechy ujemnej przedmiotowi komicznemu, ale i element zaskoczenia, niespodziewanego zestawienia treści – to wszystko wykorzystano w utworze. Nie wzięto jednak pod uwagę kwestii psychologicznych, komizmu jako aktu psychicznego. Żeby doświadczyć komizmu, potrzebne są nie tylko określone zasady, opisane już w *Poetyce* Arystotelesa, ale i odpowiednie bodźce zewnętrzne. To jednak, czy przeżycie komizmu rzeczywiście nastąpi, zależy również od postawy i osobowości podmiotu, od jego poczucia humoru, opinii i nastroju. Kobieta potraktowana jedynie jako „komiczny materiał” w rozbudowanym porównaniu z podlegającymi krytyce anabaptystami okazała się tematem wyzwalamym wiele emocji i bardzo niebezpiecznym. Co ciekawe, liczne wersje jarmarczne tej tematyki cieszyły się popularnością i pełniły funkcję komiczną, jednak łaciński traktat wykorzystujący absurdalną, rzekomo antykobiecą tezę, nie spełnił swoich komicznych założeń – inaczej niż w przypadku pisanej z przymrużeniem oka poezji Hieronima Arconata czy nawet ironicznych tekstów Cochlaeusa.

Bibliografia

- Anonim, *Epithalamia [Mopso a J. Cochlaeo Nysae datur]*, Nysae 1525.
 Arconati H. Leorini Silesii, *Poematum recentiorum volumen, in quo continens epigramata, elegiae et carmina heroica*, Viennae 1591.
 Boccattii Joannis insigne opus de claris mulieribus, Bernae 1539.

³² „Wasserpolnisch” oznacza etnolekt śląski, w słownikach niemieckich określane jako „dialekt polski z wpływami czeskimi i niemieckimi” (<https://de.wiktionary.org/wiki/Wasserpolnisch> – dostęp 19.05.2024).

³³ B. Dziemidok, *O niektórych koncepcjach komizmu*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 1958, vol. XIII, 3 sectio F, s. 79–103.

- Bogucka M., *Gorsza pleć. Kobieta w dziejach Europy od antyku po wiek XXI*, Warszawa 2005.
- Brown V., wstęp do: G. Boccaccio, *Famous women*, tłum. V. Brown (I Tatti Renaissance Library 1), Harvard University Press 2003.
- Catullus P.V., *Carmina*, red. M. Mader, J. Siemer, Lipsk 2010.
- Cochlaeus J., *Defensio ceremoniarum Ecclesiae adversus errores et calumnias trium librorum D. Ambrosii Miobani Vratislaviae concionantis. Reprehensio item Novi Canonis Missae ab eodem editi per D. [...]Canonicum Vratislaviensem*, Ingolstadtii 1544.
- Disputatio nova contra mulieres, qua probatur eas homines non esse. Acidalius, Valens.* (*Neue Disputation gegen die Frauen zum Erweis, dass sie keine Menschen sind*), red. R.G. Czaplá, G. Burkard, tłum. G. Burkard, Heidelberg 2006.
- Dziemidok B., *O niektórych koncepcjach komizmu*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 1958, vol. XIII, 3 sectio F. Gaj B., *Ślązaczka. Pomiędzy rustica grossa i Pallas Silesiae – portret kobiety w literaturze łacińskiego Śląska*, Opole 2010.
- Hart C., *Disputatio Nova Contra Mulieres. New Argument Against Women A Critical Translation from the Latin with Commentary, Together with the Original Latin Text of 1595*, Edwin Mellen Press 1998.
- Hart C., *Treatise on the Question Do Women Have Souls and Are They Human Beings?: Disputatio Nova Expanded and Revised Edition*, Edwin Mellen Press 2003.
- Korus K., *Od retoryki do satyry greckiej. Lukian z Samosat*, Wrocław 1988.
- Kulturgeschichte Schlesiens in der Frühen Neuzeit*, red. K Garber, Halle 2005.
- Moibanus A., *Catechismi capita decem, primum quibusdam thematis, deinde etiam colloquiis puerilibus illustrata iuventuti Vratislaviensi proposita. Accedit et puellae cuiusdam Oratiuncula, in nativitate Iesu Christi publice dicta, cum piis quibusdam precatiunculis. Cum praefatione Philippi Melanchtonis. Recognita omnia ab ipso Authore*, Vratislaviae 1537 (praefatio 1538).
- Nowa rozprawa przeciwko kobietom, w której dowodzi się, że nie są one ludźmi*, red. M. Malinowska, Warszawa 2020.
- Plessner H., *Śmiech i płacz: badania nad granicami ludzkiego zachowania*, tłum. i oprac. A. Zwolińska, Z. Nerczuk, posłowie A. Zwolińska, Kęty 2004.
- Quintilianus M.F., *Kształcenie mówcy*, tłum. M. Brożek, Wrocław 1951.
- Słownik łacińsko-polski*, red. M. Plezia, Warszawa 1998.
- Smith J.C., *Katharina von Bora Through Five Centuries: A Historiography*, „The Sixteenth Century Journal” 1999, nr 3.
- Seidel R., *Späthumanismus in Schlesien: Caspar Dornau (1577–1631): Leben und Werk*, Tübingen 1994.

- Szczot M., *Niekomiczne źródła komizmu oraz inne szkice o literaturze antycznej i jej recepcji*, Poznań 2020.
- Turasiewicz R., *Problem ironii antycznej*, „Prace Historyczno-Literackie. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 1983, z. 47.
- Utrio K., *Córki Ewy. Historia kobiety europejskiej*, tłum. M. Gąsiorowska, Warszawa 1998.
- Winkleria E. Vratislaviensis, *Oratiuncula pullae de puero Jesu Christo in ludo litterario Vratislaviae dicta* in A. Moibani, *Catechismi libri decem...*
- Valentis Acidali *Epistolarum Centuria I, cui accesserunt: I. Epsitola Apologetica ad Clarissimum Virum Iacobum Monavium. II. Oratio de vera carminis elegiaci natura et constitutione*, Edita cura Christiani Acidali Fratris, Hanoviae. Typis Wechelians, apud Claudium Marnium et haeredes Ioannis Aubrii 1606.
- Valentis Acidalii, *Epistola apologetica ad Cl. Virum Iacobum Monavium*.
- Valens Acidalius, *Nowa rozprawa przeciwko kobietom, która dowodzi się, że nie są one ludźmi*, Wrocław 2022.

Źródła internetowe

- https://www.wilanow-palac.pl/literatura_staropolska_o_wadach_i_cnotach_kobiet.html (dostęp 15.05.2024).
- <https://de.wiktionary.org/wiki/Wasserpölnisch> (dostęp 19.05.2024).

Woman as *materia comica* – the Polish trace of New Latin journalism from the late 16th and early 17th centuries

Summary

This article addresses the issue of the use of female themes in Renaissance journalism with a religious argument. To exemplify the issue, several examples were selected from the New-Latin literature of Silesia during the formative period of the Reformation. The most obvious example of the use of female themes was a work (allegedly) proving that women are not human, which caused quite a stir in Europe. This treatise was attributed to Valens Acidalius, who, however, in letters to friends that are not widely known, points to a Polish trace of the dispute's origins.

Słowa kluczowe: komizm, kobieta jako temat literacki, publicystyka sporu religijnego, Hieronimus Arconatus, Johannes Cochlaeus, Acidalius Valens

Key words: comedy, woman as literary subject, journalism of religious dispute, Hieronymus Arconatus, Johannes Cochlaeus, Acidalius Valens

